

Borzywogye

genitiv singuláru maskulina *jo*-kmenů, vzor *oráč*

Hláskosloví:

* *Bořiwogja* >
Bořiwogjā

ztotožnění *a* a *ä*, do konce 12. století, první fáze přehlásky *a* > *ě*, asimilační změna, po měkkých souhláskách se střední '*a*' mění na přední '*ä*', ale pouze na konci slova anebo před měkkou souhláskou (s výjimkou *k*), tj. v

ležal × *ležáli* > *ležěli*

držan × *držani* > *drženi*

* *Bořiwogjā* >
Bořiwogjē

přehláska '*ä*' > *ě*, přelom 12. a 13. století, neproběhla na celém českém jazykovém území – směrem na východ její intenzita slábne, na západě a středu Moravy není provedena na místě původního '*a*' v koncovkách (*naša kaša*); na východě a severu Moravy absentuje uprostřed slova (*jastráb*); liší se její rozsah na místě *ä*

Změny se podle vlnové teorie šíří z centra změny na okraj jazykového společenství a přitom ztrácejí na intenzitě.

* *Bořiwogjē* >
Bořiwogjē

změna *r*' > *ř*, 13. století

Změna má artikulační základ, při artikulaci měkkého *r* se jako přídatný artikulační pohyb dodal sykavkový šum, jde o tzv. **asibilaci** (podobně se objevuje *čicho* namísto *ticho* nebo *džědzina* namísto *dědina*), *ř* mohlo ještě vzniknout ze skupiny *rs*, jak je vidět ze znění slov přejatých z němčiny (*buřt* < *Wurst*), *ř* vzniklo ještě v polštině a horní lužičtině.

* *Bořiwogjē* >
Bořiwogje

zánik *ě*, 2. pol. 14. stol.

Jať *ě* mělo diftongický charakter, velmi slabou počáteční diftongickou složku a dominantní složku vokalickou *e*-ovou.

Bylo krátké a dlouhé; dobová grafika je od sebe většinou neodlišuje:

ě [^le] krátké *řeka, cesta, město*,

ě̄ [^lé] dlouhé *věra, měra, měsíc*

Krátké *ě* zaniklo, vývoj se charakterizuje tak, že se vyvíjí ona *i*-ová složka, jotace

- **po labiálách** tak, že se z *i*-ové složky samostatný foném („vydělení jotace“): *věrnost'* > *vjernost'*, *běhati* > *bjehati*, *město* > *mjesto*,

- **v ostatních pozicích** *i*-ová složka zanikla (zánik jotace): *řěka* > *řeka*, *sě* > *se*.

U dlouhého *jať* se posiluje *i*-ová složka, hovoří se o rozvinutí jotace *běda* > *bĕda*, nakonec se v 15. století diftong *je* monoftongizoval *bĕda* > *bída*.

* *Bořivoje* >
Bořivoje

změna w > v, 15. stol.

Bilabiální *w* se změnilo na labiodentální *v*, což souvisí s přijetím konsonantu *f* do českého fonologického systému. Změna byla motivována ustálením korelace znělosti, jakmile se mělo *w* zapojit do této korelační řady, muselo se přizpůsobit svému neznělému protějšku *f*. V korelační dvojici *w – f* jsou totiž dva diferenční rysy: znělost – neznělost, bilabiálnost – labiodentálnost, po změně *w > v* se *v – f* liší jen jediným rysem, a to znělost – neznělost, tak jako jiné dvojice *z – s*, *d – t*, *b – p*, *g – k*, *h – ch* atd.

Zbytky ve východočeských dialektech: v tautosylabickém postavení *w > v* (*krew* > *kreu*, *prawda* > *prauda*)

pyrweho

číslovka, genitiv singuláru maskulina tvrdé složené deklinace, vzor *mladý*

Morfologie

Řadové číslovky se skloňovaly jako adjektiva:

- *první*, *tis'áci* podle měkké složené deklinace;
- *třetí* podle *ijo-* a *ija-*kmenů (v následujícím vývoji byly tyto formy tak jako jinde nahrazeny deklinací složenou měkkou);
- *prvý*, *druhý*, *čtvrtý* podle tvrdé složené deklinace.

Tvrdé formy ve zbytcích uchovávaly tvary jmenné deklinace *o-* a *a-*kmenové (zejména deklinace adj. prv, ostatní adjektiva mají doložen pouze nominativ a akuzativ).

Složená deklinace nahradila v průběhu 15. století zcela jmennou deklinaci adjektiv, od té doby jsou jmenné tvary omezeny jen na některá adjektiva (*zdráv*, *mlád*), u některých jsou značně neobvyklá (*krášen*, *jasen*), u některých nemožná (**dobr*, **jarň*). Jejich funkce je od 15. století omezená – mohou se užívat pouze v predikativní platnosti (**Mlád Petr odjel do Francie* × *Petr je mladý*, *Petr odjel do Francie mladý*)

Hláskosloví

**p^hrwajego* >
p^hrwégo

kontrakce, začátek 10. století

Kontrakce zasáhla skupinu *VjV*, výsledkem je vždy druhý vokál, přičemž jeho poziční variantu ovlivní měkkost nebo tvrdost předchozí souhlásky: výsledná samohláska je vždy dlouhá:

$1V_j 2V > {}^1V_2$

Výjimku představují slovesa 5. třídy, vzoru *dělá*, ta podlehla kontrakci, ale vznikl první vokál:

dělajeme > *děláme*

Kontrakci nepodlehly všechny skupiny, např. jí nepodlehla skupina *oji*, takže zůstává *dojiti*, *kojiti*, *napojiti*. Podobně zůstaly zachovány skupiny, které se nacházely na morfologickém švu: *stája*, *chvoja* (vypadalo by jako **stá*, **chvá*, jak by se skloňovala?)

Intenzita kontrakce směrem na východ slábne: moravské *svojeho*, *mojeho*

p^hrwégo =
p^hrwégo

u slabikotvorných likvid zůstává zachován tzv. průvodní vokál, u původně měkkých likvid má charakter redukovaného [i], které zapisujeme jako indexové ¹.

p^hrwégo >
p^hrwégo >
p^hrwého

změna *g* > *γ* > *h*, spirantizace a asimilace, *γ* = znělé *ch*, změna proběhla na přelomu 12. a 13. století, nejdříve vzniklo *γ*, teprve v průběhu dalšího vývoje vzniklo *ch* (v průběhu 13. stol.) podstata změny je artikulační *gd* se disimilací změnilo na *γd* (v nové češtině máme analogickou změnu *kt* > *cht* (*doktor* > *dochtor*)) tato změna však beze zbytku zasáhla český fonologický systém, takže *g* přestalo být českým fonémem (je vidět na adaptaci cizích slov v češtině), jeho pozice se posílila ve 14. století, kdy se stalo znělým protějškem *k*

fonologické příčiny

morfonologická změna, která souvisí s tím, aby se sjednotila artikulační charakteristika fonémů alternujících na morfologickém švu

závěrové		polozávěrové		polozávěrové
<i>vlk</i>	–	<i>vlčí</i>	–	<i>vlci</i>
<i>bóg</i>	–	∅	–	∅
úžinové		úžinové		úžinové
<i>múcha</i>	–	<i>muší</i>	–	<i>múšě</i>
∅	–	<i>boží</i>	–	<i>bozi</i>

Jak zřejmo, jediné *g* nealternuje se souhláskami s podobným závěrem, a tak se přizpůsobuje svým palatalizovaným protějškům

úžínové úžínové úžínové
bóγ – *boží* – *bozi*

**p'rwéyo* >
přvého

definitivní ustálení slabikotvorných likvid, ve 14. století se definitivně vytvořily slabikotvorné likvidy, předtím měla každá slabikotvorná likvida neurčitý průvodní vokál, který byl reflektován různými vokalickými grafémy *y, i, u, e* (před nebo za). Slabikotvorné likvidy byly tvrdé nebo měkké, krátké nebo dlouhé. Ve 14. století se likvidy staly plně slabikotvorné. Pouze tvrdé slabikotvorné *l* se ve 12. století změnilo na *lu*: *dluhý X dlhý* (slovensky)

Průvodní vokály nebo ustálené vokály u slabikotvorných likvid se vyskytují v okrajových dialektech: jihozápadočeské *stirnad*, severovýchodočeské *Kerkonoše*, lašské *šyrp*

přvého >
přvého

změna *w* > *v*
viz výše

přvého >
přvího

úžení *é* > *i*, tato změna proběhla v 16. století, neproběhla ve východomoravských dialektech a většině lašských dialektů navzdory tomu ji spisovný jazyk přijal jen zčásti, v koncovkách jen tam, kde pomohla sjednotit deklinační typy *znamení – zelé* (> *zeli*), *prosí – chválé* (> *chváli*)

uprostřed slova proběhlo poměrně důsledně, zejména po měkkých souhláskách *čelko* > *čilko*, *ženka* > *žínka*, ale také po tvrdých *něbrž* > *nýbrž*, *smétko* > *smítko*

moderní spisovná čeština nepřijala tuto změnu v koncovkách zájmenné a adjektivní deklinace, ačkoli od sklonku 16. století začala tato změna do psané češtiny pronikat *dobrého* > *dobřího*

krzyeftanfkeho

genitiv singuláru maskulina složené deklinace tvrdé, vzor *dobrý*

slovo přejaté z latiny (do ní z řečtiny)

knvezvete

genitiv singuláru neutra, *nt*-kmen vzor *kuřě*

Morfologie:

Většina konsonantických kmenů během historického vývoje češtiny zanikla. Avšak *nt*-kmeny jako jediné konsonantické kmeny nezanikly, a to proto, že byly deklinačním vzorem produktivní slovotvorné kategorie názvů mláďat.

Toto substantivum bylo původně názvem nedospělého knížecího syna, kníže se původně označoval slovem *kněz*. Během vývoje pak toto slovo změnilo rod (*to kníže* → *ten kníže*).

Hláskosloví:

**kněžet'e* >
**kněžet'e*

zánik a vokalizace jerů, proběhla v polovině 10. století
viz výše

* *kněžet'e* >
kněžät'e

denazalizace, přelom 10. a 11. století

Denazalizace, tj. změna nosových samohlásek (*o* *e*) v samohlásky ústní. Střednice za přední nosovku *e* je otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako *ä* (specifická pračeská nebo raně staročeská litera pro ni neexistuje, protože pračestina a stará čeština nebyly psanými jazyky). Střednicí za zadní nosovku *o* je *u*. Střednice za tyto samohlásky mohou být dlouhé nebo krátké.

Nosovky zanikly podle A. Lamprechta v důsledku obnovení korelace kvantity u samohlásek – nosovky coby artikulačně dlouhé samohlásky nemohly realizovat tento typ opozice.

kněžät'e >
kněžet'e

přehláska ä > *ě*, přelom 12. a 13. století
viz výše

jen v měkkém okolí, tak vznikla alternace singulár x plurál
kněžete, kněžeti... × *kněžata, kněžatóm...*

kněžet'e >
kněžete

Historická depalatalizace, 13. stol.
v první fázi ztvrdly měkké souhlásky změkčené *'e* nebo lichým jerem

kněžete >
knježete

zánik jat', rozvinutí jotace 2. pol. 14. stol.
viz výše

knježete >
knížete

monoftongizace ě > *í*, 15. stol.

V průběhu 15. století se posiluje *i*-ová složka a oslabuje složka *e*-ová, proběhlo na celém českém jazykovém území
běda > *bída*.

V jazyce psané komunikace se monoftongizace *ě* > *í* prosazovala se zpožděním. Definitivně byla přijata v 2. pol. 16. stol.: její rozšíření brzdila pravopisná tradice, která velela psát dlouhé *í* diftongického původu jako *ie*. Tato změna proběhla na téměř celém území českých dialektů: absentuje pouze v malé části slezských dialektů na dnešním území Polska. Výskyt diftongu *ie* v kopaničářských nářečích (na moravsko-slovenském pomezí) lze vysvětlit jako výsledek kolonizace těchto horských oblastí slovenskými osadníky (a tudíž jako výsledek externího jazykového vlivu).

Knysz

nominativ singuláru neutra, *nt*-kmen vzor *kuřě*

Hláskosloví:

**knędz' ь* >
* *knędz'*

zánik a vokalizace jerů, proběhla v polovině 10. století,
viz výše

**knędz' >*
**knädz'*

denazalizace přelom 10. a 11. století
viz výše

* *knädz' >*
**knäz'*

změna dz > z, z polozávěrové hlásky vznikla závěrová, 11. století,
první ze změn, jimiž se čeština odlišila od slovenštiny

zčásti zachováno v dialektech moravskoslezských, vázáno na
morfologické pozice *po~~klud~~zeny*

* *knäz' >*
kněž'

přehláska ä > ě, přelom 12. / 13. století
viz výše

* *kněž' >*
kněz

Historická depalatalizace, ve druhé polovině 14. století

měkché souhlásky na konci slova zanikly, podoby *odpověd'*, *daň*
apod. vznikly až později vyrovnáním slovního základu podle jiných
pádových forem: *odpověď'-i*, *daň-e*

depalatalizaci však nepodlehlo *t'*, *d'*, *ň*, které bylo změkčeno jotací

kněz > kněž

zánik ě, 2. pol. 14. stol.
viz výše

kněz > kněs

Neutralizace znělosti, 14. století

Po zániku jerů se nově vytvořila celá řada souhláskových skupin,
jejichž členy se lišily znělostí. V průběhu vývoje češtiny se postupně
ustálilo dominantní pravidlo znělostní asimilace a neutralizace,
jemuž podléhají jen souhlásky tvořící znělostní páry. Neutralizace
znamená, že se znělá párová souhláska v pozici na konci slova před
pauzou mění se na neznělou souhlásku.

Neutralizace znělosti se (podobně jako asimilace) definitivně
ustálila až v průběhu 14. století.

Fakt, že se po zániku jerů původní podoba znělých/neznělých
konsonantů navzdory asimilaci a neutralizaci často udržela až do 14.
století, je zpravidla interpretován (podle J. Vachka) jako výsledek
protikladu napjatosti/nenapjatosti konsonantu: na rozdíl od nové
češtiny si párové znělostní konsonanty podléhající asimilaci nebo
neutralizaci udržely (podobně jako v angličtině) svůj původní rys
napjatosti/nenapjatosti (v současné češtině neznělé = napjaté ×
znělé = nenapjaté konsonanty). Tento původní rys

napjatosti/nenapjatosti ztratily konsonanty vystavené asimilaci nebo neutralizaci znělosti až v průběhu 14. stol. (tj. předpokládá se, že asimilace se prosadila mnohem dříve než ve 14. stol., ale že rozdíl mezi konsonanty do 14. stol. plynul z rozdílu v napjatosti).

Psaní *když* (na rozdíl od výslovnosti *gdiž*) se v nč. drží na základě morfologického principu českého pravopisu: zájmenný tázací kořen má podobu *k*-ovou: *kam*, *kudy*, *komu*, *koho*, *do-kud* atd.

Hoftywyt

nominativ singuláru maskulina, *o*-kmen, vzor chlap

Kompozitum, původní význam ‚ten, kdo vítá hosty‘, ekvivalent *Bonaventury*

Hláskosloví:

**gostiwítъ* >
**gostiwít*

zánik a vokalizace jerů, proběhla v polovině 10. století
viz výše

* *gostiwít* >
* *γostiwít* >
hostiwít
hostiwít >
hostivít

změna *g* > *γ* > *h*, spirantizace a asimilace, *γ* = znělé *ch*, změna proběhla na přelomu 12. a 13. století,
viz výše
změna *w* > *v*, 15. století
viz výše

fnyde

3. osoba singuláru aoristu asigmatického, *sjíti/sníti*, *sejdu/sendu*, *sejdeš/sendeš*, 1. třída, vzor *věsti*

infinitiv **sъn-i-Ø-ti*

prézens 1. osoba **sъn-b-d-ǫ* > *sendu*, **sъn-b-d-e-šb* > *sendeš*

Morfologie:

Distribuce jednoduchých minulých časů byla ve staré češtině řízena videm – **aorist** se tvořil převážně od sloves **dokonavých**, zatímco **imperfektum** převážně od sloves **nedokonavých**.

Aorist asigmatický byl už ve staré době archaický, tvořil se jen od souhláskových sloves 1. a 2. třídy. Ve 14. století ho u těchto sloves nahrazovaly koncovky aoristu sigmatického (*jidech*,... *jidechom*, *jideste*...). Tyto formy se tradičně nazývají aoristu sigmatický mladší.